

Kateřina Liřková

Hodné holky se dívají jinak

Feminismus a pornografie

Kateřina Liřková

Hodné holky se dívají jinak

Feminismus a pornografie

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

muni
PRESS

klíčová slova: gender; sexualita; pornografie; feminismus; sociologie

Tato kniha byla vydána s podporou Grantové agentury
České republiky, projekt 403/08/P569.

Recenzovali prof. Dr. phil. Gerlinda Šmausová a prof. PhDr. Pavel Barša, M.A., Ph.D.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**
ve spolupráci s Masarykovou univerzitou, Praha–Brno 2009.
Vydání první.

Ediční řada Gender sondy, 7. svazek.
Redigují Zuzana Uhde, Jiří Ryba a Hana Maříková.
Jazyková redaktorka Alice Dudáková. Odpovědný redaktor Jiří Ryba.

Návrh obálky, grafické úpravy a sazba Studio Designiq.
Fotografie na obálce a socha: Petra Valentová, „Figurka“, 2004–2008.
Vytiskla tiskárna Aleš Zápotocký – az servis, Mendíků 9, Praha 4.

Adresy vydavatelů:
Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha-Kamýk.
Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha-Zbraslav.

Adresa nakladatelství:
SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)
Jilská 1, 110 00 Praha 1.
slon@slon-knihy.cz
www.slon-knihy.cz

Copyright © Kateřina Lišková 2009
Copyright © Masarykova univerzita 2009

ISBN 978-80-210-8618-0 (online : pdf) (Masarykova univerzita. Brno)
ISBN 978-80-210-5142-3 (brožovaná vazba) (Masarykova univerzita. Brno)
ISBN 978-80-7419-022-3 (brožovaná vazba) (Sociologické nakladatelství [SLON]. Praha)

Kateřina Liřková

Hodné holky se dívají jinak

Feminismus a pornografie

gender sondy

Praha–Brno 2009

Ediční rada **SOCIOLOGICKÉHO NAKLADATELSTVÍ (SLON)**

Luděk Brož, Ph.D. (Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung, Halle/Saale)

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR)

Mgr. Zuzana Uhde (Sociologický ústav AV ČR)

Ing. Alena Vodáková, CSc.

*Věnuji památce dvou žen, které mě vychovaly
a kterým vděčím za mnohé z toho, kým jsem
– mamince Haně a babičce Emilii*

Obsah

Úvod a poděkování	9
I. Pojetí genderu a sexuality v antipornografickém feminizmu	17
I.1. Formování feministického antipornografického diskursu	17
I.1.1. Současný antipornografický feministický diskurs v Evropě	17
I.1.2. Od kulturního feminizmu k feminizmu antipornografickému	22
I.1.3. Kulturní feministky o sexualitě	34
I.2. Pornografie a násilí na ženách	37
I.2.1. Feministky proti násilí a pornografii	37
I.2.2. Kritika výzkumů kauzální spojitosti pornografie a násilí	43
I.3. Americká antipornografická klasika	46
I.3.1. Andrea Dworkin a muži tvořící (ženy)	46
I.3.2. Catharine MacKinnon a esence porna (a genderu)	50
I.4. Kritika antipornografického feminizmu	59
I.5. Epistemologické kritiky teorie genderu v antipornografickém diskursu	70
I.5.1. Uražené a ponížené v zrcadle pornografie podle Wendy Brown	70
I.5.2. Trampoty s genderem (a sexualitou) podle Judith Butler	75
II. Česká sexuologie a kriminologie o pornografii (a feminizmu)	83
II.1. Sexualita, morálka a sociální koheze	84

II.2. Sexuologie jako věda	87
II.3. Sexuologické pojetí sexuality a genderu	95
II.4. Rezonance sexuologického a kriminologického diskursu s antipornografickým feminismem	100
III. Pornografie jako performativní akt a symbolická moc	108
III.1. Ženy pojmenováváné: reprodukce patriarchátu skrze jazyk	108
III.2. Pornografie konající podle Catharine MacKinnon	113
III.3. Zrod performativu u Johna Langshawa Austina	120
III.4. Nepřítomnost, iterabilita a citace podle Jacquesa Derridy	132
III.5. Symbolická moc jazyka podle Pierra Bourdieuho	138
III.6. Pornografie, stát a performativní moc zákona	157
Literatura	164
Jmenný rejstřík	176

Úvod a poděkování

„Tohle je pornografie. To musíte okamžitě sundat.“ Příkaz adresovala policie organizátorkám výstavy *Rodinná mapa*, která byla prezentována jako jedna z doprovodných akcí historicky první české queer parade konané v Brně v červnu 2008. Fotografie Jany Štěpánové a Gabriely Kontra dokumentovaly rodiny, které se vymykají stereotypní představě „máma, táta a dvě děti“, ať už proto, že se jedná o rodiny gay a lesbických párů, transsexuálů, rodiny s jedním rodičem nebo jde o rodinu s více potomky. Na ulici před galerií byl umístěn poutač s fotografií z výstavy. Na fotce leží pár s Downovým syndromem a na zdi nad nimi visí plakáty z Harryho Pottera, Simpsonů a – takzvané centerfoldy z pornočasopisu. A právě tyto fotky na fotce byly důvodem, proč policie přikázala odstranit pobuřující pornografii z veřejného prostoru – a organizátorkám nezbylo než přelepit „morálně závadnou“ část červenou páskou. Tenhle absurdní, leč skutečný příběh ilustruje mnohá témata, jimiž se zabývá tato kniha. Kdo, co a za jakých okolností označuje za pornografii? Kdy, proč a kým je pornografie označena za závadnou? Jak se k sobě mají pornografie a feministické hnutí, potažmo hnutí za práva sexuálních menšin? Jak souvisí porno se sexuální emancipací a genderovou diskriminací? Můžou (porno)obrazy, které jsme zvyklí vnímat jako pouhé reprezentace, přímo konat v sociální realitě? Jak se proměňuje význam pornografie prostřednictvím citace („fotka na fotce“)? Jakou moc má stát při rozhodování o tom, co je zákonem postižitelná pornografie?

Odpověď na otázku, co je to pornografie, a hlavně jestli je užitečná, nebo škodlivá, se proměňuje v závislosti na historickém a politickém kontextu. Konvenčně se pornografie pojímá jako otázka morálky. Sociální konzervativci a církevní představitelé zdůrazňují morální rozklad, který pornografie způsobuje. Vnímají ji jako hrozbu namířenou proti tradiční rodině a proti hodnotám, které stojí v základu společnosti. Papežská encyklika *Humanae Vitae*, která je zaměřena na manželský život a zákaz antikoncepce a potratu, v části věnované vytváření prostředí vhodného pro morální čistotu ztrácí veškerou pornografii [Humanae Vitae 1968]. *Pornografie* je hříchem proti čistotě, signifikuje tedy nekontrolova(tel)nou sexuální touhu, která je v příkrém kontrastu k prokreativní sexualitě v rámci heterosexuálního *manželství*. Jedno ohrožuje druhé: v sázce není nic menšího než status quo.

V Evropě existuje řada náboženských iniciativ usilujících o striktní právní regulaci pornografie. Například organizace CARE (Christian Action Research and Education), která sdružuje desítky tisíc jedinců a církví různých denominací především ve Velké Británii, lobbuje u evropských institucí za výrazné omezení přístupu zejména mladých lidí k pornografickým materiálům [srov. CARE 2003].¹ Před nebezpečími pornografie důrazně varuje také římskokatolická církev prostřednictvím dokumentu „Církev a internet“, který přijala Papežská rada pro hromadné sdělovací prostředky [Papežská rada 2002]. Katolický dokument „Etika ve sdělovacích prostředcích“ se opírá o následující formulace Papežské rady: „Pornografie a sadistické násilí ponižuje sexualitu, kazí mezilidské vztahy, zotročuje lidi, zejména ženy a děti, rozvrací manželství a rodinný život, inspiruje k asociálnímu chování a kalí morální ovzduší společnosti“ [Tesař 2001].

Výtky sociálněkonzervativních sil, které označují pornografii za nemorální, za manifestaci mravního úpadku a rozkladu společnosti, za

1 Lobbování CARE je zaměřeno směrem k jediné celoevropsky závazné regulaci pornografie. Ta je v Evropské unii zatím obsažena pouze v direktivě *Televize bez hranic*, která omezuje vysílání pořadů označených za pornografické.

ohrožující mravní výchovu mládeže, soudržnost rodiny a posvátnost manželského svazku, nepřekvapí. V současné Evropě se však ozývají *feministické* hlasy proti pornografii a pro její legislativní zákaz. Tyto hlasy označují pornografii za „názorné sexuálně explicitní materiály, které podřizují ženy prostřednictvím obrázků a slov“; tato definice vznikla ve Spojených státech v 80. letech, odkud se takřka beze změny dostala do současné Evropy. Vehementní protesty proti pornu přicházející z protilehlé, sociálně progresivní strany sociálního spektra jsou překvapivé. Feministická kritika však na rozdíl od té nábožensky podložené nevnímá pornografii jako otázku morálky. Problematicnost pornografie podle feministek nespočívá v její sexuální explicitnosti, ale v jejím sexismu. Feministický argument staví pornografii do ohniska genderového útlaču, tvrdí, že pornografie podřizuje ženy. Antipornografické feministky identifikovaly pornografii jako příčinu mužského násilí na ženách a nízkého statusu žen ve společnosti.

I ve feministickém pojetí stojí porno proti společnosti a je kontradiktorní hodnotám, na nichž stojí dobrá společnost: jestliže konzervativci takovou společnost považují za dosaženou a pornografie ji ohrožuje, v očích feministek je pornografie nejen v přímém protikladu dobré společnosti, ale především brání v jejím dosažení. Konzervativci tvrdí, že pornografie narušuje rodinu, tedy jednotku složenou z muže a ženy (a jejich dětí), feministky mají za to, že porno poškozují jednu polovinu lidstva nesrovnatelně větší měrou. Zatímco morální konzervativci si stěžují, že pornografie ničí patriarchální uspořádání společnosti, antipornografické feministky tvrdí, že je podporuje, a považují tento aspekt za nejdůležitější ze všech negativních dopadů pornografie, z něž se všechno další odvíjí.

Také feministky usilují o proměnu právního náhledu na pornografii. Když feministky volají po změně právní definice pornografie, jde jim o to zrušit stávající formulaci, podle níž je pornografie „ohrožováním mravnosti“ (taková je platná právní definice i v České republice), a nahradit ji formulací o „diskriminaci žen“. Jestliže první definice chrání mladistvé před mravním úpadkem, smyslem definice druhé je chránit ženy před nerovným zacházením.

Feministický diskurs proti pornografii je předmětem následujících stránek. Čím feministky podkládají svůj argument o ústřední roli pornografie v reprodukci genderové nerovnosti? Jaké je chápání ženy, a šířeji pojata genderu, v antipornografickém feminizmu? Existuje antipornografický diskurs také v České republice? V jaké podobě? Jak rozumět tvrzení, že pornografie diskriminuje ženy? Jaké jsou teoretické a politické konsekvence takového prohlášení? Zabývat se antipornografickým feministickým diskursem v kontextu sociologie znamená věnovat se otázkám sexuality a její reprezentace, genderu a jeho propojení se sexualitou, otázkám genderového statusu. S tím souvisí i zkoumání vědy, která se sexualitou zabývá ze své definice, tedy sexuologie a aplikované disciplíny, kriminologie, která se zaměřuje na společnost ohrožující jednání a jeho postihy. Antipornografický přístup nastoluje i otázku cenzury a svobody slova, kterou považují za produktivní, je-li z právního jazyka přeložena do jazyka sociálních věd, jinými slovy zkoumáme-li řeč, která svým charakterem zdaleka přesahuje možnosti, jež jsme zvyklí přikládat řeči a projevu jako takovému, tedy uvažujeme-li v kontextu performativních řečových aktů.

V rámci debat o pornografii se obzvláště zřetelně vyjevuje souvislost genderu se sexualitou. Smyslem první kapitoly je analýza konceptu genderu a stupně jeho propojení se sexualitou tak, jak jej (explicitně i implicitně) přináší antipornografický feminizmus. Za tím účelem je nejprve třeba představit antipornografický feminizmus v kontextu feministického diskursu. V části nazvané „Formování feministického antipornografického diskursu“ se soustředím na tři aspekty: 1. na charakteristiku feministického diskursu proti pornografii v současné Evropě a na jeho napojení na jeho amerického předchůdce; 2. na teoretické (a zčásti aktivistické) podhoubí, z něhož vzešel antipornografický feminizmus ve Spojených státech; 3. na pojetí sexuality, které předznamenalo historický nástup antipornografického feministického hnutí. V další části s názvem „Pornografie a násilí na ženách“ představím hlavní argumenty, podle kterých je pornografie propojena s násilím a které jsou společně evropským i americkým oponentkám pornografie, a podrobím kritice předpoklad

kauzálního spojení pornografie s násilím. Následovat bude část nazvaná „Americká antipornografická klasika“, která kriticky představí koncepty genderu, tak jak s nimi pracují dvě hlavní představitelky antipornografického feminismu hojně citované i v dnešní Evropě, totiž Andrea Dworkin a Catharine MacKinnon. Koncept genderu, který jejich teorie přináší, je značně problematický, proto uvedu „Kritiku antipornografického feminismu“, a v poslední části I. kapitoly nazvané „Epistemologické kritiky teorie genderu v antipornografickém diskursu“ se pokusím identifikovat jiné, konkurenční teoretické konceptualizace, které definují gender jako propracovanější analytický nástroj.

Otázkami sexuality a pornografie se nezabývá zdaleka jen feministický diskurs. Kapitola II. se zaměří na současný český diskurs, který kolem těchto témat budují obory sexuologie a kriminologie. Smysl této kapitoly je trojí: 1. ukázat, v jaké podobě se objevuje antipornografický diskurs v České republice dnešních dní; 2. analyzovat, s jakými teoretickými předpoklady a vědeckými nároky česká sexuologie a kriminologie pracují a jak jsou jejich odborné výstupy napojeny na každodenní žitou praxi; 3. analyzovat rezonance diskursů těchto disciplín s antipornografickým feminismem. Materiálem k analýze mi budou dva české tituly, jež spojuje to, že se zabývají v první řadě pornografií, a dále to, že jejich autory, respektive spoluautory, jsou renomovaní čeští sexuologové. Jedná se jednak o knihu sexuologa Radima Uzla *Pornografie aneb Provokující nahota* [Uzel 2004], jednak o knihu autorského kolektivu vědného kriminologem Janem Chmelíkem s názvem *Mravnost, pornografie a mravnostní kriminalita* [Chmelík et al. 2003]; členem kolektivu autorů byl psycholog a sexuolog Petr Weiss. Na začátku této kapitoly na chvíli opustíme antipornografický feministický diskurs, ale na jejím konci se k němu zase vrátíme. V první části kapitoly se zaměřím na téma sexuality, tak jak je česká sexuologie a kriminologie chápou, tedy v kontextu morálky a/nebo sociální koheze. Následuje část analyzující vědecké aspirace sexuologie, která odhalí legitimizační bázi této disciplíny a některá její problematická místa. Ve třetí části se soustředím na sexuologické pojetí genderu a sexuální normálnosti, které je v sexuologických

pojednáních (nejen) o pornografii patrné. Konečně v části čtvrté jsou tématem rezonance sexuologického a kriminologického diskursu s antipornografickým feminismem.

V závěrečné III. kapitole analyzují argument antipornografických feministek, které tvrdí, že pornografie diskriminuje ženy. Jejich tvrzení tedy nespočívá jen v tom, že pornografie zobrazuje ženy v podřízeném postavení, ale že jejich sociální nerovnost způsobuje či přímo sama diskriminační praktikou je. Tento argument používají i současné evropské feministky, které se snaží zakázat pornografii zákonem. V první části kapitoly se zaměřují na aspekt reprodukce patriarchátu skrze jazyk. Ještě před prvním nástupem antipornografického hnutí na scénu v 80. letech minulého století si některé feministky všimly souvislosti s historickým tichem žen a mocí mužů dávat jména. To vedlo ke zjištění, že patriarchát se reprodukuje prostřednictvím jazyka a ženy, které jsou pojmenovávány, jsou umlčovány. Ideálním typem nástroje k umlčování žen je podle některých autorek právě pornografie. V tomto milieu formulovala Catharine MacKinnon svůj právní argument, že pornografie není pouhými slovy, ale že dělá to, co říká, že je činem. To, co podle C. MacKinnon pornografie dělá, je diskriminace žen a jako taková musí být legislativně vykázána ze sociálního světa. Část nazvaná „Pornografie konající podle Catharine MacKinnon“ si klade následující otázky: Jaké jsou souvislosti tohoto jejího tvrzení? Jaké pojetí reprezentace a fantazie její argument přináší? Co to znamená pro feministickou politiku? A je vůbec udržitelné její tvrzení o pornografii konající? Jsou ženy vždy a za všech okolností pornografií umlčovány? Hledání sociologicky relevantních odpovědí je motivem následujících tří částí, které přinášejí podrobnou analýzu performativních řečových aktů a podmínek, za nichž konají v sociální realitě, založenou na zjištěních Jacquese Derridy a Pierra Bourdieuho. Jelikož v centru zájmu antipornografických feministek jsou právní nástroje eliminace pornografie, kapitolu uzavírá část „Pornografie, stát a performativní moc zákona“.

Je-li pornografie alespoň do jisté míry součástí diskursivních praktik, o něž se opírá systém mužské dominance, je namístě zaměřit pozornost

na podmínky fungování diskursu autority. Slova či obrazy fungují jako čin spolehlivě tehdy, pokud jsou součástí diskursu autority, tedy takového mocenského diskursu, jemuž se podařilo ospravedlnit svoji existenci. Akceptování autority však znamená nereflektovaně se zříkat možnosti prověřování „pravd“, jež jsou nám autoritativně předkládány k věření. Takový přístup je navýsost problematický a právě feministky by ho měly odmítat a místo toho usilovat o podrývání patriarchální autority. Subverze ovšem neznamená zákaz. Zakázat diskurs, v našem případě ten pornografický, je nejen nemožné, jelikož je opřen o legitimizovanou moc, ale je to především kontraproduktivní: k podlomení autoritativního diskursu je zapotřebí jeho prozkoumávání a zpochybňování, která v ideálním případě povedou k jeho delegitimizaci.

Tato kniha je konceptuální analýzou feministického diskursu proti pornografii, v němž jako klíčové identifikuji tři pojmy, totiž gender, sexualitu a performativní řečové akty. Je rovněž prací nezastíraně politicky angažovanou; jako autorka se hlásím k feminismu a o to víc mi záleží na tom, jaké ideály feministické hnutí prosazuje. V tomto smyslu je tato kniha příspěvkem k jedné politicko-intelektuální debatě.

* * *

Tato práce mohla vzniknout díky institucionální a osobní podpoře, jíž se mi dostalo. Jako Fulbright Visiting Scholar jsem měla možnost strávit akademický rok 2003/2004 na New School for Social Research v New Yorku a od té doby se vracet a přednášet na několika amerických univerzitách (New York University, East Carolina, Florida Atlantic, Florida International a University of Connecticut). Diskuse a setkání na druhé straně Atlantiku na mě měly nesmírně formativní vliv a jsem za ně velice vděčná. Tento text vznikl původně jako disertace, kterou jsem mohla dokončit díky grantové podpoře Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Národního programu výzkumu. Přepřerování do knižní podoby umožnil postdoktorský grant Grantové agentury České republiky.

Měla jsem to štěstí, že celý rukopis přečetli a komentovali Gerlinda Šmausová, Pavel Barša a Radim Marada. Jejich komentáře měly velký

vliv na moji práci, a pokud jsem nezahrnula všechny jejich připomínky, pak je to jen vinou mé tvrdohlavosti, nikoli kvůli nedostatku jejich prozíravých postřehů.

Tato práce vznikala na dvou kontinentech a transnacionálnost je v ní inherentně zakódovaná. Z řady Američanek a Američanů, s nimiž jsem diskutovala o jejích různých aspektech, chci jmenovitě poděkovat Ann Snitow, Jodi O'Brien a Margaret Breen za nesmírně podnětné diskuse a nekonečnou podporu.

Obrovský dík patří mým kamarádkám a kolegyním Lucii Jarkovské, Kateřině Nedbálkové, Evě Šlesingerové, Tereze Stöckelové, Patricii Hanzlové, Pavlíně Binkové a Marcele Kvardové za komentáře k různým částem textu v různém stadiu jeho rozpracovanosti a také za diskuse u kávy, které se pro mě staly ideálním typem toho, jak dělat vědu a jak (zároveň) „dělat“ přátelství. Za prsatou figurku na obálce knihy děkuju Petře Valentové, kamarádce a umělkyni, která žije v New Yorku a své sochy tvoří mimo jiné v mém rodném městě.

Měla jsem výbornou příležitost konfrontovat své uchopení tématu feminismu a pornografie během několika komponovaných večerů nazvaných „Hodné holky se dívají jinak aneb Feminismus a pornografie“, které se uskutečnily ve dvou pražských a dvou brněnských kinech v letech 2005 a 2006. Otázky diváček a diváků mě přiměly promýšlet moje téma z jiných úhlů pohledu.

Dík patří také studentkám a studentům mých bakalářských a magisterských kursů na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity zaměřených na teorie genderu, tělesnosti, vědy a sociální organizace intimity. Jejich zvědavé otázky a poznámky jsou a budou pro mě zdrojem nových perspektiv.

A – *last but not least* – děkuju Blairovi. Však on už ví, za co všechno.

I. Pojetí genderu a sexuality v antipornografickém feminismu

Feministická kritika by měla zkoumat totalizující prohlášení maskulinistické signifikující ekonomie a zároveň zůstat sebekritická vůči totalizujícím gestům feminismu.

[Judith Butler, Gender Trouble: 18–19]

I.1. Formování feministického antipornografického diskursu

I.1.1. Současný antipornografický feministický diskurs v Evropě

Z několika států Evropy se dnes ozývají feministické hlasy volající po státní regulaci pornografie. Pornografie je těmito hlasy označována jako forma násilí a diskriminace na ženách a zároveň je vnímána jako forma sexuality [např. MacRae 2003, Itzin 2002 ad.]. Sex se obecně postuluje jako záležitost soukromá, ale právě v pornografii se „zveřejňuje“, doslova se stává součástí veřejné sféry. Právě proto by mělo být věci státu omezovat tuto veřejnou sexualitu, která „prezentuje (ženské) tělo ke konzumaci“ [MacRae 2003: 315], jednoduše přijmout legislativu, která je „přátelštější k ženám“ [c.d.: 317, 335]. Stát v takové percepci splývá se společností, která by měla „definovat parametry toho, co je a co není přijatelné v pornografických a sexuálních reprezentacích“ [c.d.: 319].

Pornografie je vnímána jako prostředek konstrukce negativního obrazu žen, její definicí pak je „reprezentace (ženského) těla sexuálně explicitním způsobem, který má za následek redukování žen na sexuální